

دانشگاه شاهرود
په

جغرافیای روستایی ایران

(رشته جغرافیا)

دکتر مسعود مهدوی

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و **کمک درسی** (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست مطالب

پانزده	پیشگفتار
هفده	مقدمه
بیست	هدف کلی درس

فصل اول: گذشته تاریخی و سیر تکوینی روستاها در ایران

۱	هدف مرحله‌ای
۱	هدف‌های رفتاری
۲	گذشته تاریخی روستاها و سیر تکوینی روستاها در ایران
۶	مقدمه
۷	۱-۱ طبقه‌بندی روستاهای کشور
۷	۱-۲ گروه‌بندی روستاها براساس شکل استقرار و تیپ آنها
۸	الف) روستاهای متمرکز و یا گردآمده
۹	ب) روستاهای پراکنده
۹	ج) تیپ روستاهای بینابین
۱۱	۳-۱ گروه‌بندی روستاها براساس عوامل طبیعی
۱۱	۱. توپوگرافی
۱۲	۲. اقلیم

۱۳	۳. آب
۱۴	۴. خاک
۱۴	۴-۱ گروه‌بندی روستاها براساس عوامل انسانی
۱۴	۱. جمعیت
۱۵	۲. معیشت
۱۷	۵-۱ طبقه‌بندی روستاها براساس توسعه یافتگی
۱۸	خلاصه فصل اول
۲۰	خودآزمایی فصل اول
۲۰	پاسخ خودآزمایی فصل اول

فصل دوم: ساختار اداری و اقتصادی، اجتماعی روستاها تا پیش از اصلاحات ارضی

۲۱	هدف مرحله‌ای
۲۱	هدف‌های رفتاری
۲۲	نهاد در روستاهای کشور
۲۲	مقدمه
۲۲	۱-۲ نظام اداری در روستاهای ایران تا قبل از اصلاحات ارضی
۲۳	۱-۲-۱ تحولات نظام اداری از اصلاحات ارضی تا شروع انقلاب
۲۴	۲-۲ نهادهای اقتصادی و اجتماعی روستایی تا قبل از اصلاحات ارضی در ایران
۲۵	۱-۲-۲ اشکال گوناگون مالکیت در روستاهای ایران
۲۶	الف) املاک خاصه و دولتی
۲۶	ب) املاک سلطنتی
۲۶	ج) املاک موقوفه
۲۷	د) عمده مالکی
۲۷	هـ) خرده مالکی
۲۸	و) مالکیت قبیله‌ای
۲۹	۳-۲ زمینداری و خصوصیات آن هنگام اصلاحات ارضی در ایران
۳۰	۱-۳-۲ توزیع مالکیت ده هنگام اصلاحات ارضی
۳۰	الف) مباشر
۳۰	ب) کدخدا

۳۱	ج) ریش سفیدان
۳۱	د) پاکار
۳۱	هـ) دشتیان
۳۱	و) رعایا
۳۲	۲-۴ نهادهای روستایی از اجرای قانون اصلاحات ارضی تا پیروزی انقلاب اسلامی
۳۲	الف) شرکت‌های تعاونی تولید
۳۳	ب) شرکت‌های سهامی زراعی
۳۵	ج) شرکت‌های تعاونی روستایی
۳۷	د) انجمن ده
۳۷	هـ) سپاهان انقلاب
۳۷	و) خانه اصناف و خانه فرهنگ روستایی
۳۷	خلاصه فصل دوم
۳۸	خود آزمایی فصل دوم
۳۹	پاسخ خود آزمایی فصل دوم

فصل سوم: نظام‌های بهره برداری و اجتماعی در روستاهای ایران

۴۱	هدف مرحله‌ای
۴۱	هدف‌های رفتاری
۴۲	۳-۱ نظام‌های بهره‌برداری
۴۳	الف) گسترش تثبیت مالکیت خصوصی بر اراضی تا شروع اصلاحات ارضی
۴۳	ب) توسعه تولید محصولات کشاورزی برای بازارهای داخلی و خارجی
۴۴	ج) اصلاحات ارضی
۴۴	۳-۲ انواع نظام‌های بهره‌برداری
۴۵	۳-۲-۱ نظام‌های جدید کشاورزی مکانیزه
۴۵	الف) نظام بهره‌برداری سرمایه‌داری
۴۵	ب) نظام بهره‌برداری کشتمانی
۴۶	ج) واحدهای بهره‌برداری کشت و صنعت
۴۶	د) شرکت‌های سهامی زراعی
۴۷	۳-۲-۲ نظام‌های بهره‌برداری سنتی

۴۷	الف) نظام بهره‌برداری خرده مالکی
۴۷	ب) نظام بهره‌برداری نصفه‌کاری (نیمه‌کاری)
۴۸	ج) نظام بهره‌برداری اجاره‌ای
۴۸	د) تلمبه‌کاری
۴۹	هـ) نظام بهره‌برداری مزارعه
۵۰	و) نظام غارس و مالکی
۵۱	۳-۳ نسق زراعی
۵۴	۳-۴ نظام‌های کاری گروهی
۵۶	خلاصه فصل سوم
۵۶	خودآزمایی فصل سوم
۵۷	پاسخ خودآزمایی فصل سوم

فصل چهارم: منابع آبی روستاهای ایران

۵۹	هدف مرحله‌ای
۵۹	هدف‌های رفتاری
۶۰	مقدمه
۶۱	۴-۱ منابع آب زیرزمینی
۶۱	۴-۱-۱ قنات
۶۵	الف) انواع قنات‌ها
۶۵	— قنات جلگه‌ای یا قنات دشتی
۶۹	— قنات موتوری
۶۹	— چشمه قنات
۶۹	— قنات سدی
۷۰	— منگل
۷۰	— قنات دو طبقه
۷۲	ب) توزیع قنات‌ها در ایران
۷۴	۴-۱-۲ چاه
۷۴	الف) چاه‌های دستی
۷۶	ب) چاه‌های نیمه عمیق

۷۶	- چاه‌های نیمه عمیق مخزنی
۷۷	- چاه‌های نیمه عمیق عمودی
۷۷	- چاه‌های نیمه عمیق قناتی
۷۸	ج) چاه‌های عمیق
۸۱	د) چاه‌های آرتزین
۸۱	ه) چشمه‌ها
۸۲	۴-۲ آب‌های سطح‌الارض
۸۳	خلاصه فصل چهارم
۸۴	خودآزمایی فصل چهارم
۸۵	پاسخ خودآزمایی فصل چهارم

فصل پنجم: اصلاحات ارضی و دگرگونی‌های بنیادی در روستاهای کشور

۸۷	هدف مرحله‌ای
۸۷	هدف‌های رفتاری
۸۹	۵-۱ سابقه تاریخی اصلاحات ارضی
۹۰	۵-۱-۱ مراحل اجرایی قانون اصلاحات ارضی
۹۰	الف) مرحله اول اصلاحات ارضی
۹۱	ب) مرحله دوم اصلاحات ارضی
۹۲	ج) مرحله سوم اصلاحات ارضی
۹۲	۵-۲ اهداف اصلاحات ارضی
۹۳	۵-۲ اقدام برای یکپارچه کردن اراضی
۹۴	الف) اقدامات خود روستاییان
۹۴	ب) اصلاحات ارضی
۹۴	اول. اصلاحات ارضی در کشورهای سوسیالیستی (نمونه شوروی سابق)
۹۵	دوم. در کشورهای غیر سوسیالیستی (میان کشورهای صنعتی و جهان سوم تفاوت است)
۹۵	ج) اقدامات دولت
۹۵	د) تشکیل تعاونی‌های تولید کشاورزی
۹۶	۵-۳ تعاونی‌های تولید مشاع
۹۶	الف) هدف از تشکیل تعاونی‌های مشاع

۹۷	ب) سرمایه و امکانات تعاونی تولیدی مشاع
۹۷	ج) نحوه کار و مدیریت در تعاونی‌های تولیدی مشاع
۹۸	۴-۵ شرکت‌های تعاونی روستایی و عملکرد آنها
۹۸	۴-۵-۱ انگیزه پیدایش شرکت‌های تعاونی روستایی
۱۰۰	۴-۵-۲ تعریف شرکت‌های تعاونی
۱۰۱	۴-۵-۳ نحوه تشکیل شرکت تعاونی
۱۰۳	۴-۵-۴ ارکان اداری شرکت‌های تعاونی روستایی
۱۰۴	۴-۵-۵ عملکرد شرکت‌های تعاونی روستایی در اوضاع اقتصادی و اجتماعی روستاها
۱۰۴	خلاصه فصل پنجم
۱۰۵	خودآزمایی فصل پنجم
۱۰۶	پاسخ خودآزمایی فصل پنجم

فصل ششم: جمعیت روستایی ایران

۱۰۷	هدف مرحله‌ای
۱۰۷	هدف‌های رفتاری
۱۰۹	مقدمه
۱۰۹	۶-۱ تحولات تاریخی جمعیت روستایی ایران
۱۱۱	۶-۲ اطلاعات جمعیتی روستاهای ایران
۱۱۲	۶-۳ ملاک تشخیص روستا از دیدگاه‌های جمعیتی مرکز آمار ایران
۱۱۳	۶-۴ تعداد و توزیع جمعیت روستایی
۱۱۳	۶-۴-۱ تعداد و تحول جمعیت روستایی
۱۱۷	۶-۴-۲ توزیع جمعیت در روستاهای ایران
۱۲۰	۶-۴-۳ توزیع جمعیت شهری و روستایی در استان‌های کشور
۱۲۰	۶-۴-۴ نسبت شهرنشینی و روستا نشینی در ایران برحسب استان‌های کشور
۱۲۲	۶-۵ ترکیب جمعیت روستایی
۱۲۲	۶-۵-۱ ترکیب جنسی
۱۲۴	۶-۵-۲ ترکیب سنی
۱۲۶	۶-۶ حرکات جمعیت روستایی
۱۲۶	۶-۶-۱ میزان‌های حیاتی

۱۲۶	الف) ولادت
۱۲۷	ب) مرگ و میر
۱۲۸	ج) باروری
۱۲۹	۶-۶-۲ مهاجرت
۱۳۰	۶-۶-۱ انواع مهاجرت
۱۳۱	۶-۶-۲ مهاجرت در دوره‌های مختلف تاریخی ایران
۱۳۲	۶-۶-۳ ویژگی‌های کلی مهاجرت‌های روستایی در ایران
۱۳۲	۶-۶-۴ اثرات نامطلوب مهاجرت‌های روستایی
۱۳۴	خلاصه فصل ششم
۱۳۵	خودآزمایی فصل ششم
۱۳۵	پاسخ خودآزمایی فصل ششم

فصل هفتم: فعالیت‌های اقتصادی در روستاهای ایران

۱۳۷	هدف مرحله‌ای
۱۳۷	هدف‌های رفتاری
۱۳۹	مقدمه
۱۳۹	تعریف اقتصاد روستایی
۱۴۰	۷-۱ شالوده‌های اقتصاد روستایی
۱۴۰	۷-۱-۱ زراعت
۱۴۱	الف) زمین
۱۴۲	- اراضی ساخته شده
۱۴۲	- اراضی زیر کشت محصولات یکساله
۱۴۳	- اراضی زیر کشت محصولات دائمی
۱۴۳	- مراتع
۱۴۴	- اراضی غیر قابل بهره برداری
۱۴۵	ب) آبیاری
۱۴۵	۱. باران
۱۴۶	۲. آب‌های جوی به غیر از باران
۱۴۷	۳. آب‌های زیر زمینی

۱۴۷	۴. شیوه‌های متداول آبیاری در ایران
۱۴۸	آبیاری کرتی
۱۴۹	آبیاری حوضچه‌ای
۱۴۹	آبیاری نشتی یا شیری
۱۵۰	۵. بارندگی مؤثر
۱۵۰	۶. اتلاف آب کشاورزی
۱۵۱	۷. موقع آبیاری و میزان آب
۱۵۲	۷-۱-۲ باغداری
۱۵۳	۷-۱-۳ بهره‌برداری از جنگل و علفزار
۱۵۴	۷-۱-۴ دامداری
۱۵۵	الف) دامداری سنتی
۱۵۵	- دامداری دهقانی
۱۵۶	- دامداری چوپانی
۱۵۶	- دامداری خودگردانی
۱۵۶	- پرواربندی
۱۵۶	- چوبداری
۱۵۷	- شترداری
۱۵۸	ب) دامداری صنعتی
۱۵۸	۷-۱-۵ صید و شکار
۱۵۹	۷-۲ صنایع روستایی
۱۵۹	۷-۲-۱ صنایع کوچک روستایی
۱۶۰	۷-۲-۲ صنایع دستی
۱۶۱	۷-۳ خدمات (درآمدهای متفرقه)
۱۶۱	۷-۴ میزان درآمد و هزینه روستاییان
۱۶۴	خلاصه فصل هفتم
۱۶۵	خودآزمایی فصل هفتم
۱۶۶	پاسخ خودآزمایی فصل هفتم

فصل هشتم: شکل‌گیری نهادهای انقلابی بعد از پیروزی انقلاب اسلامی در روستاها

۱۶۷	هدف مرحله‌ای
۱۶۷	هدف‌های رفتاری
۱۶۸	۸-۱ شکل‌گیری نهادهای انقلابی بعد از پیروزی انقلاب اسلامی در روستاها
۱۶۸	۸-۱-۱ شورای عالی کشاورزی
۱۶۸	۸-۱-۲ جهاد سازندگی
۱۶۹	۸-۱-۳ مراکز خدمات کشاورزی، روستایی و عشایری
۱۷۱	۸-۱-۴ هیئت‌های هفت نفری واگذاری زمین
۱۷۱	- تشکیلات و اعضاء
۱۷۱	الف) اعضاء ستاد مرکزی
۱۷۱	ب) اعضاء هیئت هفت نفره
۱۷۱	ج) ترکیب اعضای گروه تحقیق
۱۷۷	۸-۱-۵ واحدهای تولید گروهی- تعاونی‌های تولید مشاع
۱۷۳	۸-۱-۶ شورای اسلامی ده
۱۷۶	۸-۱-۷ طرح شهید رجایی
	۸-۲ لایحه قانونی واگذاری و احیاء اراضی در حکومت جمهوری اسلامی ایران
۱۷۷	مالکیت در روستاهای ایران بعد از انقلاب اسلامی ایران
۱۸۱	خلاصه فصل هشتم
۱۸۲	خودآزمایی فصل هشتم
۱۸۲	پاسخ خودآزمایی فصل هشتم

پیشگفتار

وجود متجاوز از ۶۰۰۰۰ روستا در ایران و اسکان حدود نیمی از جمعیت کشور در مناطق روستایی و تولید محصولات کشاورزی در روستاها که بخش مهمی از اقتصاد کشور را تشکیل می‌دهد از موارد عمده‌ای هستند که می‌بایست کارشناسان مسائل روستایی را بر آن دارد تا هر چه بیشتر کتب و مقالات علمی دربارهٔ مسائل مختلف روستاهای ایران به رشتهٔ تحریر درآورند. ولی متأسفانه در رابطه با اهمیت موضوع تحقیقات و بررسی‌های انجام شده در سطح روستاهای کشور بسیار محدود است و بدیهی است تا شناخت کافی و وافی از روستاهای کشور در دست نباشد، طرح ویژگی‌های کالبدی در محیط‌های روستایی به نتیجهٔ مطلوب نخواهد رسید. یکی از علومی که رسالت شناخت فضاهای درهم بافته شده طبیعی و انسانی روستاها را بر عهده دارد، جغرافیا و بالاخص جغرافیای روستایی است، که باید اذعان داشت، تاکنون کتابی تحت عنوان جغرافیای روستایی ایران به رشتهٔ تحریر درنیامده، البته بر آن واقف هستیم که مطالعات و تحقیقات انجام شده در زمینه روستایی نادیده گرفته شده و باید توجه داشت که مطالعات روستایی در قالب‌های مختلف انجام شده؛ ولی این کارها کافی نبوده است. از دیگر مواردی که باید اضافه نمود اینست که چون محیط‌های روستایی به علت تراکم‌های کم جمعیتی به سرعت تغییر وضعیت می‌دهند، مطالعات روستایی باید به هنگام شود و مطالعات گذشته ضمن اینکه ارزش خود را دارا می‌باشند و از نظر تاریخی و مقایسه‌ای می‌توانند مفید واقع شوند ولی از نظر برنامه ریزان روستایی کاربرد ندارند.

بنابراین وظیفه است بر کارشناسان و بخصوص متخصصین جغرافیای روستایی تا نتایج بررسی‌ها و مطالعات خود را ولو اندک ارائه نمایند تا شاید مجموعه این بررسی‌ها در توسعه و عمران روستاها مؤثر افتند.

کتاب حاضر بر حسب وظیفه و بنا به پیشنهاد دانشگاه پیام نور در زمانی بسیار محدود بسته و تدوین گردیده، به علت وجود محدودیت‌های چندی این کتاب از محتوای ابدالی برخوردار نیست، زیرا که کتاب جغرافیای روستایی ایران که در پیش روی دارید برای دانشجویان دوره کارشناسی جغرافیای دانشگاه پیام نور در یک حجم مشخص طراحی شده و در این کتاب سعی شده که بیشتر به بررسی مسائل روستایی توجه شده و از ارائه عملکرد و مصرفی موردی مسائل روستایی حتی‌الامکان اقرار گردد.

امید است که در آینده‌ای نه چندان دور کتاب جامعی تحت عنوان «مقدمه‌ای بر جغرافیای روستایی ایران» تعلیم نگارنده در اختیار علاقمندان این علم قرار گیرد.

در خاتمه بر خود لازم می‌دانم از همکار و دوست دانشمند و عزیزم جناب آقای دکتر بدری‌فر مدیر محترم گروه جغرافیای دانشگاه پیام نور که این جانب را به نگارش این کتاب ترغیب نموده و در نهایت صمیمیت پیش‌نویس کتاب را مطالعه و با نظرات اصلاحی خود، اینجانب را یاری نمودند، صمیمانه سپاسگزاری نمایم.

دکتر مسعود مهدوی

مقدمه

جغرافیای روستایی یکی از شاخه‌های نسبتاً جدید جغرافیا است در صورتی که، توجه به مسائل شهری و در نتیجه جغرافیای شهری و برنامه‌ریزی شهری سابقه طولانی در تاریخ جغرافیا دارد و مباحث روستایی و در نهایت جغرافیای روستایی از نتایج انقلاب صنعتی در کشورهای اروپایی عنوان می‌گردد، زیرا که در این دوره توجه به محیطهای روستایی به منظور تأمین نیاز صنایع در رابطه با دو عامل مهم مواد اولیه و نیروی انسانی ارزان فراوانی بوده که در هر دو محیط روستا وجود داشته‌اند. بنابراین شناخت روستاها به منظور بهره‌گیری هر چه بیشتر از توان آنها مورد توجه قرار می‌گیرد، و همین امر باعث به وجود آمدن مبحث مهمی در مطالعات جغرافیای تحت جغرافیای روستایی می‌گردد، این شاخه از جغرافیا به مثابه سایر اندامهای جغرافیا راه تعالی را پیموده، و امروزه در کشورهای پیشرفته و بسیاری از کشورهای در حال توسعه جایگاه خاصی یافته و از جغرافیای روستایی به عنوان اهرمی مؤثر در برنامه‌ریزیهای ملی، منطقه‌ای و محلی به منظور توسعه کشور و در نهایت روستا استفاده می‌شود.

اصطلاح جغرافیای روستایی در گذشته به توضیح و توصیف قلمروهایی از جغرافیا که تحت عنوان روستا شناخته می‌شود اطلاق می‌گردد. در دوره سازندگی بعد از جنگ دوم جهانی، گسترش جغرافیای شهری و شهرنشینی اثرات چشمگیری به محیطهای روستایی از نظر اقتصادی، اجتماعی و کاربری زمین بجا گذاشت و این امر دیدگاههای جغرافیدانان را در مورد روستاها تغییر داد و جغرافیای روستایی وارد مرحله نوینی گردید. چنانکه در کتاب «..... جغرافیای روستایی» پیر جورج که در سال ۱۹۶۳

نگاشته شده است به مسائل اساسی زندگی روستایی، مشکلات تولیدات کشاورزی، اقتصاد و محیط زیست روستا توجه دارد، و در سال ۱۹۷۲، Clout در کتاب جغرافیای روستایی چنین مطرح می‌کند که جغرافیای روستایی عبارتست از مطالعه اجتماعی، اقتصادی، کاربری زمین و تعبیرات حضانی که در یک محیط جغرافیایی (با چگالی کم جمعیتی) تحت عنوان ده می‌باشد، همچنین تعاریف دیگری نیز از جغرافیای روستایی به عمل آمده که همگی جغرافیای روستایی را فراتر از توصیف روستا دانسته و برای جغرافیای روستایی جایگاه خاصی در زمینه کاربردی به منظور و توسعه روستا و نقش روستا در توسعه جوامع قائل شده‌اند.

نکته مهم اینست که تا کنون ارائه تعریفی جامع از جغرافیای روستایی به عمل نیامده و میان جغرافیدانان در تعریف جغرافیای روستایی اتفاق نظر وجود ندارد. و این خود شاید از ویژگیهای علوم پویا و متحول می‌باشد. ولی باید توجه داشت که روستا یک واحد جغرافیایی است که در این واحد جغرافیایی پدیده‌های اجتماعی و طبیعی به طور چشمگیری در هم آمیخته‌اند که این در هم رفتگی شاخص عمده‌ای برای تمیز شهر از روستا می‌تواند باشد، از طرفی جانستن جغرافیدان انگلیسی اعتقاد دارد جغرافیای روستایی و جامعه شناسی روستایی تا حدود ۷۰٪ وجه مشترک دارند، به نظر می‌رسد که این باور صحیح نباشد زیرا جغرافیدان روستایی پدیده‌های اجتماعی را در روستا و در رابطه با محیط طبیعی روستا مورد بررسی قرار می‌دهد و هیچگاه هدف افتراعی از مطالعات اجتماعی مورد نظر جغرافیدان روستایی نمی‌باشد، و بدیهی است که جامعه‌شناسان روستایی مطالعه پدیده‌های اجتماعی روستا را در رابطه با محیط طبیعی در نظر ندارند، حال اگر در برخی از مطالعات جامعه شناسی روستایی مباحثی شبیه هم مشاهده می‌گردد این خود نتیجه عدم شناخت سرزمین جغرافیای روستایی و جامعه شناسی روستایی تلقی می‌شود، جغرافیدان روستایی همیشه در مطالعات خود از علوم جنبی منجمله جامعه شناسی آن مواردی را بر نمی‌گزیند و مورد تحلیل قرار می‌دهند که مورد نیاز در مطالعات جغرافیایی است، در اینصورت این مباحث به هیچ وجه در مباحث جامعه شناسی نبوده بلکه مباحث عمده جغرافیای انسانی را تشکیل می‌دهند.

مطالعات روستایی و بالاخص جغرافیای روستایی در ایران سابقه طولانی ندارد، شاید مطالعات روستایی در ایران به طور علمی از سالهای ۱۳۳۰ به بعد شروع گردیده و باید اضافه کرد که حتی در آن زمان هم مطالعات روستایی اغلب به صورت منوگرافی و توصیف مسائل روستایی بوده که در این زمینه هم متأسفانه کارهایی بجز چند مورد کار چشمگیری ارائه نشده است. باید توجه داشت که گرایشی نسبتاً اندک در این دوره به مسائل روستایی از برخی ملاحظات سیاسی که در این دهه به وقوع پیوست متأثر بوده است و در دهه ۱۳۴۰ و بخصوص با شروع اصلاحات ارضی روستا و مسائل روستایی مورد توجه عموم مردم کشور و بخصوص سیاستمداران و صاحب نظران مسائل اقتصادی و اجتماعی و همچنین جغرافیدانان قرار می گیرد و کمیت و مقالات متعددی در زمینه روستایی و طرح هایی که در روستا باید اجرا شود به رشته تحریر در می آید، که در شرایط فعلی به علت تحولات عظیمی که در روستاها به وقوع پیوسته این کتب و مقالات اهمیت خود را تا حدودی از دست داده اند.

هدف کلی درس

در این درس دانشجویان با بنیان‌های جغرافیایی روستاهای ایران و عناصر تشکیل دهنده آن که در مکان‌گزینی، شکل‌گیری و رشد آنها که قویاً تحت تأثیر شرایط طبیعی و انسانی صورت می‌گیرد، آشنا شده و به پراکندگی روستاها در سطح کشور و عوامل مؤثر در آنها وقوف پیدا می‌کنند. عناصر مهم پدیده روستا و روستا نشینی چون اقتصاد روستایی، جمعیت روستایی، نظام اداری آنها و بالاخره کاربری زمین در روستاها به عنوان بخش‌های مهم این درس مطرح و دانشجویان از طریق قرار گرفتن در سازوکار مباحث آن با کم و کیف مسائل روستایی آشنا خواهند شد.

فصل اول

گذشته تاریخی و سیر تکوینی روستاها در ایران

هدف مرحله‌ای

در این فصل، نقش عوامل جغرافیایی، انسانی و تاریخی به عنوان عوامل مهم در پیدایش، شکل‌گیری و پراکندگی روستاهای ایران مطرح و ضمن شرح تأثیر انتزاعی هر کدام از آنها بر نقش مجموعه عواملی که شکل‌یابی کلیت یک روستا را سبب شده و بر نوع پراکندگی و تفرق آنها تأثیر می‌گذارند تأکید خواهد شد.

هدف‌های رفتاری

از دانشجویان انتظار می‌رود پس از مطالعه این فصل، بتوانند بر رفتارهای آموزشی زیر دست یابند و با اعمال مهارت‌های کسب شده، راه مطالعه مباحث فصول آینده را بر خود هموار سازند.

- گذشته تاریخی روستاها و سیر تکوینی روستانشین در ایران را بدانند.
- با وضعیت روستانشین و کشاورزی در دوره ماد آشنا باشند.
- روستا نشین و سیر تکوینی آن را بعد از مادها و تا آمدن اسلام به ایران بدانند.
- با نظام روستانشینی در بعد از اسلام آشنا باشند.
- با دلایل طبقه بندی روستاهای ایران آشنا باشند.
- با گروه، روستاهایی که شکل استقرار و تیپ آنها گروه ویژه‌ای از روستاها را به وجود آورده‌اند، آشنا باشند.

- نوع روستاهای متمرکز یا گردآمده را با ارائه نمونه‌هایی از آن بشناسد.
- نوع روستاهای پراکنده را با ارائه نمونه‌هایی از آنها بشناسد.
- با گروه، روستاهایی که وضعیت بینابین دارند آشنا باشد.
- با طبقه بندی روستاهای ایران بر اساس عوامل طبیعی آشنا باشد.
- ماهیت روستاهای کوهستانی و نحوه استقرار آنها را بشناسد.
- با نوع روستاهای میانکوهی آشنا باشد.
- روستاهای پایکوهی و ماهیت آنها را بشناسد.
- با روستاهای جلگه‌ای و نحوه استقرار آنها آشنا باشد.
- نقش اقلیم را به عنوان عامل مهم طبیعی در پیدایش و رشد روستا بداند.
- با آب و منابع آبی که عنصر اصلی به وجودآورنده روستاها است آشنا باشد.
- خاک را به عنوان عنصر مهم دیگر که در کنار آب در پیدایش و رشد روستا نقش دارد بشناسد.
- با طبقه‌بندی روستاها بر اساس عوامل انسانی آشنا باشد.
- با طبقه‌بندی روستاها بر اساس جمعیت آنها آشنایی داشته باشد و نقش جمعیت را به عنوان عامل اناسنس مهم در ساختارهای اقتصادی-اجتماعی روستا بشناسد.
- با طبقه‌بندی روستاها براساس نوع معیشت آنها آشنا باشد.
- با رابطه موجود بین نوع معیشت روستاها و شرایط طبیعی آنها آشنا باشد.
- با طبقه‌بندی روستاها براساس میزان رشد و توسعه‌یافتگی آنها آشنا باشد.

گذشته تاریخی روستاها و سیر تکوینی روستاها در ایران

شکل گیری روستا در ایران به هزاره‌های قبل از میلاد می‌رسد و متأسفانه اطلاعات دقیقی از تشکیل اولین روستاها در ایران در دست نیست. ولی با نظر عده‌ای از جامعه شناسان روستایی می‌توان هم‌عقیده شد که ده از روزی پدیدار شد که گروه‌های کوچ‌نشین انسانی که پیش از آن به شکار و احیاناً دامپروری اشتغال داشتند، به کشاورزی آگاهی یافتند و بدین ترتیب سکونت را بر حرکت ترجیح داده و در قطعه زمینی سکونت نمودند، که بدین ترتیب شاید اولین هسته یکجا نشینی و تشکیل اجتماعات انسانی به‌وجود آمد. بنابراین با استقرار انسان و به دنبال آن ظهور و رواج کشاورزی، ترکیب‌های اجتماعی و روابط افراد و نوع فرهنگ جامعه تغییر نمود، زیرا

۳ گذشته تاریخی و سیر تکوینی روستاها در ایران

قبل از استقرار انسان یگانه علقه‌ای که انسان‌ها را به هم می‌پیوست علقه قبیله‌ای بود، که اعضاء قبیله‌ها و گروه‌های در حال حرکت را به هم پیوند می‌داد. ولی دهنشینی رابطه مکانی را به وجود آورد و روابط اجتماعی با علقه‌های خویشاوندی در هم آمیخت و محیط‌های روستایی با ویژگی‌های اجتماعی و قومی به وجود آمد.

شاید بتوان اظهار نظر کرد که بعد از آشنایی انسان با کشاورزی به علت فقدان و ابتدایی بودن وسایل تولید کشاورزی، افراد مجبور بودند که به صورت دسته جمعی و از طریق پیوستن به گروه‌های بزرگتر و در نتیجه برخورداری از امنیت بیشتر زندگی کنند و در چنین شرایطی تفکیک شغلی نمی‌تواند وجود داشته باشد ولی با گذشت زمان و متحول شدن ابزار در میان انسان‌ها جدایی شغلی به صورت خیلی ساده و ابتدایی به وجود آمد.

در هزاره سوم قبل از میلاد که مصادف با ظهور قوم ماد در ایران می‌باشد^۱، به علت توسعه کشاورزی و رشد نیروهای مولد و تعالی صنایع فلزی و سفال‌سازی، مراکز روستایی در ایران گسترش و توسعه می‌یابد زیرا که روستاییان ماد با پیشرفت در زندگی کشاورزی و بهره‌برداری از امکانات طبیعی و پرورش اسب و بهره‌گیری از نیروی گاو توانستند با افزایش ارتباطات تجاری و اجتماعی به قدرت اقتصادی زیادتری در زمینه‌های کشاورزی و تجاری دست یابند و بر اثر این تلاش بود که اولین قوم در ایران به حکومت می‌رسد.

در عصر مادها تشکیلات اجتماعی و روابط مختلف شکل خاص به خود می‌گیرد و روستاییان بر اساس قوانین حاکم بر دوره مادها تنها به زمین وابسته می‌شوند و در حکومت هیچ نقشی ایفا نمی‌کنند. بعد از مادها و تشکیل شاهنشاهی در ایران و با بوجود آمدن طبقات اجتماعی مختلف و توسعه نسبی شهرنشینی باز هم اکثریت مردم در روستاها زندگی می‌کردند، ولی چون کشاورزی در آن روزگاران اصلی‌ترین منبع ثروت و منشأ قدرت اقتصادی در جامعه بود و از طرف دیگر زمین‌داران مهمترین پرداخت کننده مالیات‌ها بودند و مخارج لشکرکشی‌ها را می‌بایست تأمین نمایند، مورد